

ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
İLÂHIYAT FAKÜLTESİ
Yayın No. : 55

TÜRKİYE DİYANET
VAKFI

GÜNÜMÜZ DİN BİLİMLERİ
ARAŞTIRMALARI VE PROBLEMLERİ
SEMPOZYUMU
(27 - 30 Haziran 1989)

SAMSUN — 1989

İSLÂM TARİHİ ARAŞTIRMALARINDA KARŞILAŞILAN BAZI PROBLEMLER

Doç. Dr. Ahmet ÖNKAL
Selçuk Üniv. İlahiyat Fak.

Şüphesiz her araştırmacının kendine göre birtakım güçlükleri ve problemleri vardır. Bu problemlerin bir kısmı, bütün araştırma alanları için müştereklik arzeder. Meselâ yetmişmiş eleman ihtiyacı, yeterli seviyede doğu ve batı dillerine vukûfiyet, kaynak eserlerin hatalı tercümelerinin araştırmalara yansımaları, araştırma alanı ile ilgili doğuda, batıda ve hatta yurt içinde yapılan çalışmaların tespit ve temininde karşılaşılan güçlükler, saha elemanları arasında koordinasyon ve iletişim yetersizliği, çoğu zaman araştırmayı derinleştirecek maddî imkânların bulunamaması ve nihayet araştırma sonuçlarının topluma bilgi ve kültür olarak yansımalarını sağlayacak bir unsur olan yayınlama noktasında karşımıza çıkan imkânsızlıklar, genel olarak tüm ilmî, özel olarak da İslâmî araştırmaların belli başlı müşterek problemlerini oluşturur. Bu problemler, bu sempozyum boyunca yetkili öğretim üyeleri tarafından bazan tebliğlerinin bir bölümü olarak, bazan da her biri müstakil bir tebliğ konusu olmak üzere ele alınacak ve çözüm yolları tartışılacaktır.

Aslında İslâm Tarihi araştırmalarının da önemli problemlerini oluşturmakla birlikte, diğer öğretim üyeleri tarafından ele alınacağı için tekrarlarda bulunmamak üzere ben bu müşterek konuların teferruatına girmeyeceğim ve İslâm Tarihine has bazı problemler üzerinde duracağım.

Bilindiği gibi İslâm âleminde sistemli tedvin hareketi, Abbâsiler döneminde başlamıştır. Halife Mansûr'dan itibaren Abbâsî hükümdarları saraya muttasıl olarak inşa ettirilen kütüphanelerde İslâm ülkesinin dört bir tarafından davet ettikleri ilim adamlarını toplamış, onların çalışmalarını teşvik ve taltif etmişlerdir. Bu teşvik unsurunun ve gerekli maddî imkânların sağlanışının, elbette verimli eserlerin vücut bulma-

sında büyük rolü olmuştur. Ancak kabul etmek gerekir ki, bu âlimlerden tamamı demesek bile bir kısmı, altında kaldıkları minnet duygusu içerisinde eserlerine Abbâsî görüş ve düşüncesini yansıtmışlardır. Nitekim meşhur mâlikî kadısı İbnü'l-Arabî, Tahkim Olayı ile ilgili birtakım rivayetleri eleştirir ve : «...**Bunları bazı tarihçiler, hükümdarlar için yazmışlardır.**» der.(¹) Bu hususla ilgili en bâriz örnekleri Emevî-Abbâsî mücadelesini alâkadar eden rivayetlerde, görmek mümkündür. Süyûtî, Târihu'l-Hulefâ'sının başında, Emevî idaresini kötöleyen ve ondan sakındıran, Abbâsî idaresini ise müjdeleyen, Hz. Peygamber'e nisbet edilmiş bir seri hadis kaydeder; bunlardan bir kısmını senet ve metin yönünden tenkit ederken, gariptir ki, bir kısmını da tasdikler.(²) İşte böyle bir tesir altında yazılmış tarihlere ait rivayetleri, mutlak gerçekler olarak kabul etmenin aslâ mümkün olamayacağı âşikârdır.

Öte taraftan İslâm âleminde tedvin faaliyetinin gelişmesine paralel olarak, İslâm idarelerini devamlı meşgul ve hatta zaman zaman tehdit eden Şîa, Havâric ve Mu'tezile gibi birçok dinî ve siyasî fırka belirgin hatlarıyla ortaya çıkmıştır. Kendi dönemlerinin olduğu kadar geçmişin olaylarıyla da yakından ilgilenen bu muhtelif fırkalardan her biri hiç kuşku yoktur ki, tarihî olayları kendi bakış açıları ile değerlendirmiş, hâdiseleri kendilerine göre yansıtmış; bazan farklı yorumlamalar, bazan da kasıtlı tahrif, uydurma veya çıkarmalarla rivayetler çok çeşitli şekillere bürünmüştür. Böylece tek bir olayla ilgili birbirini tutmaz, aslâ bağdaşmaz pek çok anlatım tarzı vücut bulmuş ve bu rivayetler hamûlesi, burada üzerinde durmayacağımız çeşitli sebeplerle ilk dönem tarihçilerinden itibaren kaynaklarımızda yer etmiştir. İşte İslâm Tarihi araştırmalarında karşılaşılan en önemli güçlüklerden birisi burada karşımıza çıkmaktadır : Bu karmaşık rivayetlerin doğrusunu yanlışından ayırdedip belirlemede kriter acaba ne olacaktır?

Sadece, yer aldığı kaynağın müellifine göre rivayetin karakteri hakkında hüküm vermek, elbette doğru bir kriter değildir. Yâni bir rivayetin doğruluğunun alâmeti olarak kendisine güvenilen bir kaynakta, meselâ İbn Hişâm'da, İbn Kuteybe'de, Taberî'de, Zehebî'de veya İbn Kesîr'de bulunduğunu göstermek, doğru bir ölçü olmaz. Evet, İbn Hişâm, siyerin âbidevî şahsiyetidir; İbn Kuteybe, mütemet bir âlimdir; Taberî büyük bir tarihçidir; Zehebî ricâl konusunda büyük bir vukûfiyete sahiptir; İbn Kesîr, müdakkik ve muhakkik bir âlimdir. Ama bunların hiçbir

(1) İbnü'l-Arabî, el-Avâsım mine'l-Kavâsım, thk. Muhibbüddin el-Hatib, Kahire, 1399 H., s. 177.

(2) Süyûtî, Târihu'l-Hulefâ', thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kahire, 1969, s. 12-18.

«yanılmaz» değildir. Burada yanılabilirlik ihtimalini devamlı gözönünde bulundurmak gerekir. Üstelik bu tarihçilerden bir kısmı, Taberî'de ifadesini bulduğu üzere⁽³⁾ birtakım rivayetleri doğruluğuna inanarak değil, sadece kendilerine nakledildiği için olduğu gibi aktarmışlardır. Bir örnek olmak üzere isterseniz İbn Kuteybe'nin el-İmâme ve's-Siyâse adlı eserinde yer alan bir rivayeti görelim; rivayet aynen şöyle : «... (Hz. Ömer, hançerlenişini takiben, aralarından halifenin seçileceği bir şûrâ belirler.) Şûrâda bulunanlar Hz. Ömer'e derler ki : 'Ey mü'minlerin emiri! Bizim hakkımızda (hangimizin halife olmasını arzuladığın konusunda) senin görüş ve kanaatini anlayacağımız ve ona göre hareket edeceğimiz bir söz söyle!' Bunun üzerine Hz. Ömer şunları söyledi : «Val-lâhi ey Sa'd, seni doğrudan doğruya halifelîğe vasiyyet edip istihlâfta bulunmaktan beni ancak huşûnet ve şiddet sahibi oluşun alıkoyuyor; mâmafih sen iyi bir harp adamısın. Ey Abdurrahmân, seni istihlâf etmeme mâni olan şey ise, senin bu ümmetin Fir'avn'ı oluşudur. Ey Zübeyr, seni istihlâftan beni alakoyan husus, sevinçli ânında mü'min, gazaplı halinde kâfirce davranmandır. Talha'yı istihlâftan beni alakoyan şey, onun kibir ve gururdur; üstelik işbaşına gelse idare mühürünü hanımının eline bırakıver. Ey Osman, senin ırkçılık davası gütmek, kavmine ve sülâlene olan aşırı sevgin, seni istihlâf etmeme mâni oluyor. Sana gelince ey Ali, halifelîğe karşı aşırı isteğin, seni doğrudan halife göstermeme mâni olmaktadır. Gerçi işbaşına gelersen apaçık hakkı uygulamaya ve dosdoğru yol üzere olmaya bu insanların en lâiyği ve en elverişlisi de sensin»⁽⁴⁾

Yüzlerce sahâbi arasından Hz. Ömer'in önce bu ümmetin başına geçmeye lâiyk görerek şûrâyâ dahil ettiği bu altı kişiden herbirini, daha sonra değil halifede, herhangi bir müslümanda bulunması bile meşrû görülemeyecek birtakım vasıflarla, firavunlukla, kâfirce davranmakla, ırkçılık gütmekle vasıflandırdığı belirtilen bu rivayet, acaba sırf İbn Kuteybe'nin kitabında yer aldığı için doğru telâkki edilebilecek midir?! Aslında rivayet iyice incelendiğinde Şîa kökenli olduğu anlaşılır. Çünkü burada diğer adaylar ağır kusurlarla itham edilirken Hz. Ali sâdece «halifelîğe karşı aşırı istekli olmak» la vasıflandırılmıştır. Ama Şîa nazarıyla bakıldığı zaman bu, bir kusur değildir; zira Şîa'ya göre halifelik hakkı Ali'nin elinden alınmış, gasbedilmiştir ve insan, tabii ve haklı olarak hakkının arkasını arar, elde etmeye istekli olur. Ayrıca rivayette

(3) Bkz. Taberî, Târih, thk. Muhammed Ebû'l-Fâzıl İbrahim, Beyrut 1967, I, 7-8.

(4) İbn Kuteybe, el-İmâme ve's-Siyâse, thk. Tâhâ Muhammed ez-Zeyni, Beyrut 1967, I, 29.

şürâdakiler arasında hakkı tatbik e en elverişli kişi olarak sadece Hz. Ali belirlenmiştir.

O halde bu tür rivayetlerle, aynı konuda birbiriyle çelişen pek çok rivayetin, araştırmacı tarafından dikkatle tetkik edilmesi, iyice değerlendirilmesi ve bundan sonra doğruluk veya yanlışlığına hükmedilmesine ihtiyaç vardır. Bu rivayetlerin incelenmesinde kanaatimce şöyle bir yol takip edilmelidir : Önce ele alınan konuyla ilgili mukaddem ve muahhar tüm kaynaklar tespit edilip bunlar müelliflerinin vefatına göre sıralanacak, ilk kaynaktan başlamak üzere konuyla ilgili rivayetler sırasıyla teker teker ele alınıp mukayeseli bir şekilde değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Böylece rivayetin muhtelif kaynaklarda ittifak ve ihtilâf ettiği noktalar, tenkit veya tasdik gördüğü yönler, zamanla kazandığı farklılıklar tespit edilecek ve bu verilerin ışığında rivayet hakkında karar verilecektir. Ayrıca İslâm tarihçilerinin genellikle ihmâl ettikleri senet tenkidinin de bu tür rivayetlerin değerlendirilmesinde büyük önemi vardır. Rivayeti nakleden râvînin şahsiyet ve karakteri, çoğu zaman o rivayetin hüviyetini açık bir şekilde belirler. Meselâ Taberî'nin, kendisinden sık sık nakillerde bulunduğu râvîlerinden biri olan Ebû Mihnef'in şîî olduğu bilinir ve rivayetleri bu nazarla incelenirse, ilk bakışta farke dilmese bile bazı rivayetlerinde şîî temâyülleri ortaya çıkar. Aynı şekilde yine Taberî'nin râvîlerinden biri olan Seyf b. Ömer'in, çeşitli olaylar dolayısıyla Temîm kabilesinin medhi ve yüceltilmesi konusundaki mübâlağası, bu râvînin Temîm kabilesine mensup olduğu bilindiği takdirde daha iyi anlaşılır.

İslâm Tarihi araştırmalarının bir diğer problemi de, bu tür rivayetlerin değerlendirilmesinde araştırmacının kendisine güven duygusundan mahrum oluşudur. Elbette İslâm Tarihi araştırmacısı, kendisini her konuda diyelim ki Taberî ile, Mes'ûdî veya Belâzürî ile kıyaslamayacak, onlarla boy ölçüşmeye kalkışmayacak ve boy gösterisi yapmayacaktır. Ama bizzat kendisinde beliren «İbn Kesîr yanında ben kim olurum?!» cesaretsizliği, ya da sık sık rastladığımız üzere dış çevrelerden gelen «Sen kim, İbnü'l-Esîr kim?!» küçümsemesi araştırmacı üzerinde etki eder ve hakimiyet sağlar, araştırmacının kendine güvenini kaybetmesine yol açarsa, araştırma adına atılacak hiçbir yeni adımın, ortaya konulacak hiçbir orijinal neticenin olmayacağını peşinen kabul etmek gerekir.

Tabiidir ki, biz burada yersiz bir güven duygusunu öneriyor değiliz. Diğer İslâmî araştırmaların da müşterek bir problemini önemine binâen ve yeri geldiği için bu vesile ile tekrar etme mecburiyetini hissediyoruz ki, araştırmacının kendisine güven duyabilmesi için **«yetişmiş eleman»**

hüviyetini taşıması mutlaka gereklidir; lüzumlu alan ve dil bilgisine sahip olması kaçınılmaz bir şarttır.

Tarih araştıracısının kendisine güven duygusunu müspet anlamda sınırlayan ve taşkınlıkları önleyen bir unsur olarak belirtelim ki, sorumluluk duygusu da, tarih araştırmalarının önemli ilkelerinden biridir. Tarihî olayları ulu-orta yargılarla ele alan, bir dönemi överken öncekini özellikle tezyif etmeyi gerekli gören, îtidâl ve objektiflik ilkelerini hiçe sayan anlayış ve çalışmalara zaman zaman rastlanmıştır, halen de rastlanmaktadır. Araştırmanın henüz başlangıcında olaylara şartlı bakış açıları ile bakan, peşin fikirlerine muvâfık düşmeyen bütün tarihî rivayetleri ve hatta en sahih hadisleri bile müslümanların uydurması olarak değerlendirirken, İslâm kültür ve medeniyetine, müslüman şeref ve haysiyetine gölge ve leke düşürebilecek asılsız-esassız birtakım nakillere mahzâ hakikatlarımı gibi yapışmayı âdetâ prensip edinen Caetani ile tâkipçilerinin ne denli sorumluluk ve bîtaraflık sahibi oldukları ortadadır. Esasen yadırganacak şey, Caetani ve diğer müsteşrikların bu tutumu değildir. Yadırganacak husus, hakikatları bu müsteşrikların gözüyle görmek isteyen araştıracıların mevcut olmasıdır. Nice tez savunmasında adayın, hiç de gerekli olmayan durumlarda bile batılı kaynaklardan yeteri kadar istifade etmediği gerekçesiyle nasıl ağır tenkitlere hedef tutulduğunu hepimiz görmüşüzdür. Aynı şekilde İslâm Tarihinin en temel konularında yapılan birtakım araştırmaların, İslâmî temel kaynaklara hemen hemen hiç dayanmadığı referansların baştan aşağı batı çalışmaları ile dolu olduğu bilinen bir gerçektir.

Bu düşüncelerimiz sebebiyle müsteşrikların çalışmalarının gözardı edilmesine kânî olduğumuz zannedilmemelidir. Kabul etmek gerekir ki, müsteşrikların İslâmî ilimlerde faydalı çalışmaları ve hatta asil hedefleri değilse bile hizmetleri dahi olmuştur. Bu husus, inkâr edilemez ve çalışmaları bir kenara itilemez. Elbette İslâm Tarihi araştıracısı, yeni katkılarından istifade veya en azından bozuk fikir ve düşüncelerini tenkit için müsteşrikların çalışmalarına mutlaka müracaat edecektir. Ama olayları müsteşrikların sorumsuz bakış açıları ile değerlendirmek veya araştıracılardan mutlaka bunu beklemek, aslâ tasvip edilemez.

Aslında İslâm Tarihi araştıracısı, her türlü siyâsî ve içtimaî baskıdan emin, her çeşit taassup ve şartlanmışlıktan uzak bir şekilde sadece hakikatları ortaya çıkarma gayret ve azmi içerisinde olmak mecburiyetindedir. Yâni tarih araştıracısı, hak ve hakikata bağımlılık kaydıyla bîtaraf olmalı, araştırma neticelerini ve ilmî kanaatlerini açıkça ortaya koyabileceği bir vasata sahip bulunmalıdır. Bu noktada araştıracıya olduğu kadar, dış çevreye de birtakım görevler düştüğü kanaatindeyim.

Saygılarımla...